

Comparative Study of the Quran and the Scriptures Regarding Celestial Beings

Seyyed Karim Khobbin Khush Nazar¹ , and Azaraman Sadeqi²

1. Assistant Professor, Department of Quranic Interpretation and Sciences, University of Holy Quran Sciences and Education, Email: khoshnazar@quran.ac.ir

2. Corresponding author, graduate of the Master's degree in Quranic Sciences, Holy Quran Sciences and Education University, Tehran, Iran, Email: Azarman.sadeghi@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 10 March 2025

Received in revised form:
7 April 2025

Accepted: 29 April 2025

Available online: 7 March 2025

Keywords:

Comparative Studies,
Qur'an and the Bible,
Living Celestial Beings,
Dabbah,
Man fi al-Samawat,
Orientalists.

ABSTRACT

Comparative examination of topics shared between the Qur'an and the Biblical scriptures represents one of the most effective methods for addressing the claim that the Qur'an borrowed from earlier scriptures. Furthermore, exploring the Qur'an's scientific references revealed through such comparative studies continues to captivate researchers worldwide and prompts every fair-minded individual to reflect on the origin of these miraculous insights. This study undertakes a comparative investigation of the concept of celestial beings in the Qur'an and the Bible, outlining the structural and substantive similarities and differences between these two texts. The findings show that while certain attributes ascribed to angels in the Bible resemble those found in the Qur'an, there are also notable differences. For example, the Bible often portrays God as equal to the angels, whereas the Qur'anic verses are entirely free from such polytheistic implications. A fundamental distinction is that, unlike the Bible which only mentions angels as celestial beings, certain Qur'anic verses (such as references to dabbah) contain indications of material, living creatures in the heavens. Moreover, based on linguistic, exegetical analyses and traditions interpreting these verses, expressions like "man fi al-samawat" and "al-'alamin" suggest the existence of intelligent communities in other worlds — entities humanity has yet to encounter.

Cite this article: Khobbin Khush Nazar, S.K., & Sadeqi, A. (2025). Comparative Study of the Quran and the Scriptures Regarding Celestial Beings. *Quran and Orientalists*, 20 (38), 69-96. <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.10056>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.10056>

Problem Statement

The comparative examination of various topics between the Quran and the Scriptures is one of the most effective methods to address the suspicion that the Quran is derived from the Scriptures. Additionally, reviewing the scientific allusions of the Quran, which become apparent through these comparative studies, has always attracted researchers globally and prompts any free-thinking individual to ponder the origins of these scientific miracles. This study focuses on the theme of “celestial beings” in the Quran and the Scriptures, highlighting the similarities and differences in the structure and content of the two texts in this area. The findings indicate that some characteristics attributed to angels in the Scriptures have similarities with those in the Quran, while there are also notable differences. The association of God with angels occurs frequently in various phrases of the Torah, a notion that the Quranic verses cleanse themselves of such polytheistic expressions. A fundamental difference between the Quran and the Scriptures is that, unlike the Scriptures, which refer only to angels as celestial beings, some verses of the Quran contain implications (دالة) suggesting the existence of beings with a material nature in the heavens. Furthermore, linguistic and interpretative studies, as well as narrations related to the interpretation of relevant verses, indicate that terms such as “man fī al-samawat” (who is in the heavens) and “al-a’lamin” (the worlds) suggest the existence of rational societies in other realms that human knowledge has yet to uncover.

Objective

By reviewing the references in the Quran on various topics, it becomes evident that the Quran, as the last revealed book to the Prophet (PBUH), contains new content not mentioned in previous heavenly scriptures. As human knowledge advances in various sciences, the multifaceted scientific miracles of the Quran become increasingly clear and are recognized by Muslim and non-Muslim researchers, interpreters, and thinkers.

Research Method

This research adopts a descriptive-analytical method to conduct a comparative study of the views of the Quran and the Scriptures regarding celestial beings. It seeks to determine the perspectives of the Quran and the Holy Scriptures on this scientific topic, what commonalities and differences exist, and how these points of convergence manifest. The main research

question is: To what extent does the description of celestial beings and their roles and functions in existence as presented in the Scriptures align with the teachings of the Quran and the realities of existence?

Findings and Conclusion

The findings of this research reveal that the references in the Quran and the Scriptures regarding celestial beings exhibit both similarities and differences. The similarity between the Quran and the Scriptures concerning celestial beings lies in both heavenly books mentioning the existence of angels and specifying characteristics for them. They describe angels as spiritual creatures created before humans, who are always facing God, praising Him, possessing wings, ascending in the heavenly realm, and bearing God's throne. Furthermore, references to angels close to God are among the similarities between the Quran and the Scriptures. Conversely, specific details regarding the duties of angels depicted in the Scriptures as compared to the Quran may have undergone alterations. Additionally, many phrases in the Torah equating God with angels are portrayed, which the Quran explicitly rejects, thus purifying itself from such polytheistic expressions.

On the other hand, a fundamental difference between the Quran and the Scriptures refers to the scientific allusions in the Quran to the existence of celestial organisms and extraterrestrial intelligent entities. Investigations conducted on the term “دَابَّة” indicate that the Quran clearly discusses the existence of living beings other than angels in the heavens. Therefore, the existence of celestial beings is acknowledged in the Quran, which hints at a truth that will come to fruition in the future. Linguistic, interpretative studies and reviews of relevant narrations regarding the term “العالمين” and the phrase “man fi al-samawat” indicate the presence of realms beyond humans, inhabited by conscious celestial beings whose nature remains unknown to humanity. This Quranic reference could establish a foundation for scientific inquiry aimed at discovering these intelligent celestial entities in the future.

مطالعه تطبیقی قرآن و عهدین در مورد موجودات آسمانی

سیدکریم خوب بین خوش نظر^۱، و آذرمان صادقی ناو^۲✉۱. استادیار گروه تفسیر و علوم قرآن، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، رایانامه: khoshnazar@quran.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، فارغ التحصیل مقطع کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، تهران، ایران.

رایانامه: Azarman.sadeghi@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۹

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۲۵

کلیدواژه‌ها:

مطالعات تطبیقی،

قرآن و عهدین،

موجودات زنده آسمانی،

دایره،

من فی السماوات،

مستشرقان.

بررسی تطبیقی موضوعات مختلف میان قرآن و عهدین یکی از مؤثرترین روش‌ها برای پاسخگویی به شبهه اقتباس قرآن از عهدین است. از سوی دیگر، مرور اشارات علمی قرآن کریم که در جریان این بررسی‌های تطبیقی آشکار می‌شود، همواره برای محققان علمی در سراسر جهان جذاب بوده و هر انسان آزاداندیش را به تفکر درباره منشأ این معجزات علمی وامی‌دارد. در پژوهش حاضر، موضوع موجودات آسمانی در قرآن کریم و عهدین مورد بررسی تطبیقی قرار گرفته و شباهت‌ها و تفاوت‌های ساختاری و محتوایی این دو کتاب در این زمینه بیان شده است. نتایج بررسی‌ها نشان می‌دهد که برخی از ویژگی‌هایی که برای فرشتگان در عهدین ذکر شده‌اند، با قرآن مشابهت دارند، اما در برخی موارد نیز تفاوت‌هایی میان این دو وجود دارد. برای نمونه، برابری خداوند با فرشتگان در بسیاری از عبارات تورات دیده می‌شود، درحالی‌که آیات قرآن کریم از این تعبیر شرک‌آلود منزّه‌اند. یکی از تفاوت‌های بنیادین میان قرآن و عهدین آن است که، برخلاف عهدین که در آن تنها به فرشتگان به‌عنوان موجودات آسمانی اشاره شده است، برخی آیات قرآن حاوی قرائنی‌اند (دایره) که خبر از وجود جنبه‌گانی با ماهیت مادی در آسمان‌ها می‌دهد. همچنین، بر اساس بررسی‌های لغوی و تفسیری و نیز روایات مرتبط با تفسیر آیات، تعبیری مانند «من فی السماوات» و «العالمین» بر وجود جمعیت‌های عاقل در عوالم دیگر دلالت دارند - جمعیت‌هایی که علم بشر هنوز به مصادیق آن‌ها دست نیافته است.

استناد: خوب‌بین خوش‌نظر، سیدکریم؛ و صادقی ناو، آذرمان (۱۴۰۴). مطالعه تطبیقی قرآن و عهدین در مورد موجودات

آسمانی. قرآن و مستشرقان، ۲۰ (۳۸)، ۶۹-۹۶. <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.10056>

© نویسندگان.

ناشر: جامعة المصطفی العالمية.

مقدمه

خداوند، نازل کننده قرآن، تورات و انجیل است و هر کتاب مقدسی را در مسیر تکامل کتاب دیگر فرو فرستاده است. وجود شباهت‌ها و تفاوت‌ها میان قرآن و عهدین امری طبیعی است، زیرا هر دو کتاب مقدس از یک منبع واحد که ریشه در وحی الهی دارد، نازل شده‌اند. از این رو، پژوهشگران و دانشمندان مسلمان، مطالب علمی مشترک میان این سه کتاب مقدس را مورد بررسی قرار می‌دهند. پژوهشگران معتقدند که این تفاوت‌ها به منزله تکمیل و تکامل است؛ به عبارت دیگر، قرآن، کامل کننده دو کتاب مقدس تورات و انجیل است. در مقابل، برخی مستشرقان و پژوهشگران در چند دهه اخیر کوشیده‌اند تا با طرح شبهه اقتباس قرآن کریم از عهدین، منشأ وحیانی قرآن را به چالش کشیده و قداست سایر معارف آن را متزلزل سازند.

باین حال، با مرور اشارات قرآن در موضوعات مختلف درمی‌یابیم که قرآن، به عنوان آخرین کتاب نازل شده بر پیامبر ﷺ، در بردارنده مطالب جدیدی است که در کتاب‌های آسمانی پیشین به آن‌ها اشاره نشده است.

همچنین، با پیشرفت بشر در علوم مختلف، جنبه‌های متعدد اعجاز علمی قرآن کریم بیش از پیش آشکار شده و مورد توجه محققان، مفسران، و اندیشمندان مسلمان و غیرمسلمان قرار گرفته است. در این پژوهش، با روش توصیفی-تحلیلی، دیدگاه قرآن و عهدین در خصوص موجودات آسمانی مورد مطالعه تطبیقی قرار گرفته تا مشخص شود:

- قرآن کریم و کتاب مقدس درباره این موضوع علمی چه دیدگاه‌هایی دارند؟
 - این دو متن، چه نقاط اشتراک و افتراقی دارند؟
 - اگر میان آن‌ها شباهت‌هایی وجود دارد، کیفیت این شباهت‌ها چگونه است؟
- سؤال اصلی این پژوهش آن است که: «توصیف عهدین از موجودات آسمانی و نقش و کارکرد آن‌ها در هستی تا چه میزان با آموزه‌های قرآن کریم و واقعیت هستی منطبق است؟»
- البته ذکر این نکته ضروری است که مفسران مسلمان در آیات مربوطه نظرات خود را به صراحت اعلام کرده‌اند، اما در خصوص عهدین - به ویژه تورات - وضعیت متفاوت است.
- چنان که راب کهن در کتاب گنجینه تلمود می‌نویسد: دانشمندان و احبار یهود از گذشته، به دلیل عدم علاقه به تحقیق در علوم ماوراء الطبیعه، از بحث در این موضوع اجتناب کرده‌اند (کهن، ۱۳۵۰: ۵۲).

این امر موجب شده تا تفاسیر اندکی از علمای یهود پیرامون تبیین آیات مرتبط در دسترس باشد. موضوع وجود حیات در آسمان را فیلسوفانی چون آناکسیماندر و دموکریتوس (موریس، ۱۳۷۵)، اخترشناسانی از قبیل هرشل و برونو (نوری همدانی، ۱۳۷۸: ۱۶۷)، آیزاک آسیموف (آسیموف، ۱۳۶۱: ۶۷)، و برخی دانشمندان همچون ریچارد موریس و الکساندر ایوانوویچ (ایوانوویچ، ۱۳۵۱؛ موریس، ۱۳۷۵) مطرح کرده و به‌طور اختصاصی به این موضوع پرداخته‌اند.

در دایرةالمعارف جودائیکا، مسئله موجودات زنده مقدس در تورات و ارتباط آن‌ها با سیفروتها در آسمان‌ها شرح داده شده است (Skolnik, 2007).

همچنین در کتاب قاموس کتاب مقدس (هاکس، ۱۳۹۴)، تلمود (کهن، ۱۳۵۰)، و کتاب رازهای خنوخ (توفیقی، ۱۳۹۴: ۲۳) توصیف موجودات زنده در آسمان‌ها بیان شده است. از سوی دیگر، پژوهشگران اسلامی نیز اشارات قرآن کریم درباره این موضوع را بررسی کرده و کتب مختلفی را در این زمینه تألیف کرده‌اند.

ازجمله این آثار می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

- قرآن بر فراز اعصار - عبدالرزاق نوفل (۱۳۵۹).

- پژوهشی در اعجاز علمی قرآن کریم - رضایی اصفهانی (۱۳۸۱).

- ساکنان آسمان از نظر قرآن - محمودی (۱۳۸۱).

همچنین، در دهه اخیر مقالات متعددی نیز در این خصوص نگاشته شده است؛

- حسینی پس از معرفی ملائکه از دیدگاه عهدین، به بررسی مصادیقی از چگونگی تدبیر ملائکه و نقش و جایگاه آن‌ها در عهدین پرداخته است (حسینی، ۱۳۹۳).

- محققان خاستگاه ادعای تأیید فرشتگان را که از سوی مشرکان در زمان نزول قرآن مطرح شده، مورد بحث قرار داده و ریشه‌های این موضوع را در کتاب مقدس بررسی کرده است (محققان، ۱۴۰۰).

- رضایی اصفهانی و عرب موضوع وجود موجودات زنده و حیات در آسمان‌ها را از دیدگاه قرآن واکاوی کرده‌اند (رضایی اصفهانی و عرب، ۱۳۸۹).

- مسترحمی و رضایی اصفهانی نظرات مفسران قرآن کریم درباره موضوع موجودات هوشمند فرازمینی در قرآن را بررسی کرده‌اند (رضایی اصفهانی و مسترحمی، ۱۳۹۱).

- سید کریم خوش بین خوش نظر در مقاله «نقد اندیشه تثلیثی دینز ماسون بر اساس آموزه‌های قرآن» به مسئله تأثیرپذیری قرآن از عهدین پرداخته است. در این مقاله، طی یک مطالعه تطبیقی، تفاوت‌ها و اشتراکات موضوع «موجودات آسمانی» در قرآن و عهدین مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

الف. بررسی موجودات آسمانی در قرآن کریم

آیات مورد اشاره در این بخش، همراه با بحث و بررسی مربوطه، در دو دسته «جنبندگان آسمانی» و «موجودات هوشمند آسمانی» مورد تحلیل قرار می‌گیرند.

جنبندگان آسمانی

آیات مرتبط

«وَمِنْ آيَاتِهِ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا مِنْ دَابَّةٍ ۚ وَهُوَ عَلَىٰ جَمْعِهِمْ إِذَا يَشَاءُ قَدِيرٌ» (سوره شوری، آیه ۲۹)؛ و از نشانه‌های اوست آفرینش آسمان‌ها و زمین و آنچه از جنبندگان در آن دو پراکنده کرده است؛ و او هرگاه بخواهد بر گردآوری آن‌ها تواناست.

«وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مِنْ دَابَّةٍ وَالْمَلَائِكَةُ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ» (سوره نحل، آیه ۴۹)؛ و آنچه از جنبندگان در آسمان‌ها و زمین است و نیز فرشتگان، همه برای خدا سجده می‌کنند و آنان [فرشتگان] تکبر نمی‌ورزند.

واژه‌شناسی

واژه «دابه» از ریشه «دب» گرفته شده که به معنای حرکت و راه رفتن بر روی زمین است. البته، این حرکت از گام برداشتن معمولی کندتر بوده و آن‌چنان آرام صورت می‌گیرد که حواس انسان به‌سختی متوجه آن می‌شود. در زبان فارسی، این معنا را می‌توان معادل «جنبیدن» دانست. این واژه برای هر دو جنس مذکر و مؤنث به کار می‌رود و جمع آن «دواب» است. معمولاً برای حیواناتی که مورد استفاده سواری قرار می‌گیرند، از این اصطلاح استفاده می‌شود. باین حال، «دابه» در اصطلاح اسم جمع محسوب می‌شود که تمامی جانداران را، بدون توجه به نوع حرکت آن‌ها، در بر می‌گیرد. این واژه شامل تمام گونه‌های زنده، از انسان گرفته تا چهارپایان، حشرات و پرندگان می‌شود و هر

موجود زنده‌ای را که دارای نوعی حرکت باشد، شامل می‌گردد (احمد بن فارس، ۱۴۰۴: ۲۶۳/۳؛ جوهری، ۱۴۰۴: ۲۰۴/۱؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۲۰۶؛ مصطفوی، ۱۴۳۰: ۱۷۳/۳). بر اساس آیه ۴۵ سوره نور، واژه «دَابَّه» به موجودی مادی و جسمانی اشاره دارد، زیرا این واژه به ویژگی‌های مادی مانند آفرینش از آب و نحوه حرکت بر دو پا، چهار پا یا خزیدن دلالت دارد. علاوه بر این، تعاریف لغوی و اصطلاحی آن نیز به‌طور ضمنی بر ماهیت مادی آن تأکید می‌کنند. بنابراین، واژه «دَابَّه» موجودات غیرمادی مانند فرشتگان و جن را در بر نمی‌گیرد (مسترجمی، ۱۳۹۱).

آراء مفسران و دانشمندان در خصوص جنبندگان آسمانی

تفاسیر مختلفی، این دو آیه را به‌عنوان دلیلی بر وجود حیات در آسمان‌ها تفسیر کرده‌اند. برخی از مفسران معتقدند که این آیه بیانگر حضور جنبندگانی در کرات آسمانی است که در آنجا سکونت داشته و زندگی می‌کنند (طباطبائی، ۱۳۵۰: ۲۶۵/۱۲؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۴۳۶/۲۰-۴۳۹). زمخشری نیز در تفسیر آیه ۴۹ سوره نحل، نخستین احتمال را وجود موجوداتی در آسمان‌ها می‌داند که همچون انسان‌ها بر سطح زمین راه می‌روند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۶۰۹/۲). فخر رازی در تفسیر آیه ۲۹ سوره شوری احتمال داده که «دَابَّه» ممکن است بر فرشتگان دلالت کند. با این حال، او این احتمال را نیز مطرح می‌کند که خداوند در آسمان‌ها انواعی از جانداران را آفریده که مشابه انسان‌ها در زمین، دارای حرکت و جابه‌جایی هستند (رازی، ۱۴۲۰: ۵۹۹/۲۷). از سوی دیگر، فیض کاشانی با تأکید بر اینکه ریشه «دب» به حرکات جسمانی اشاره دارد، اگرچه مستقیماً وجود حیات در آسمان‌ها را تأیید نکرده، اما با تصریح بر اینکه ملائکه فاقد مکان و حرکت جسمانی هستند، به‌طور ضمنی امکان اشاره آیه به موجودات آسمانی را مطرح کرده است (فیض کاشانی، ۱۳۷۳: ۶۵۰/۱). در میان مفسران معاصر، نویسنده قاموس قرآن دلالت این آیات بر وجود حیات فرازمینی را قطعی می‌داند و عبارت «عَلَى جَمْعِهِمْ إِذَا يَشَاءُ قَدِيرٌ» را اشاره‌ای به امکان برقراری ارتباط میان ساکنان زمین و آن موجودات می‌داند (صادقی تهرانی، ۱۳۶۵: ۳۶۸/۱۶؛ قرشی، ۱۳۷۱: ۳۴۱/۳). همچنین، رضایی اصفهانی نیز تأکید دارد که آیه ۴۹ سوره نحل و آیه ۲۹ سوره شوری به‌صراحت بر وجود موجودات زنده در آسمان‌ها دلالت دارند (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۱).

بررسی ویژگی‌ها و توصیفاتی که قرآن برای «دَابَّه» بیان می‌کند، نشان می‌دهد که این واژه در زبان قرآن به موجودات مادی و جسمانی اشاره دارد. ویژگی‌هایی مانند آفرینش از آب، حرکت بر دویا

چهار پا و یا خزیدن، به وضوح بر این مفهوم تأکید دارند. علاوه بر این، معنای ریشه‌ای «دَبَّ» نیز به‌طور ضمنی مادی بودن «دَابَّة» را تأیید می‌کند. از این رو، این واژه شامل جنبندگان غیرمادی همچون فرشتگان یا جن‌ها نمی‌شود. عطف واژه «ملائکه» بر «دَابَّة» و تقابل آن‌ها در آیه ۴۹ سوره نحل، نشان‌دهنده تفاوت آشکار این دو گروه است و بر این اساس، استفاده از لفظ «دَابَّة» برای فرشتگان نادرست خواهد بود.

جمع‌بندی موضوع جنبندگان آسمانی در قرآن کریم

با توجه به مجموع نظرات مفسران و محققان درباره معنای «دَابَّة» و تأکید بر مادی بودن آن در آیات قرآن کریم - به‌ویژه تمایز آشکار آن از ملائکه در آیه ۴۹ سوره نحل - می‌توان وجود جنبندگان فرازمینی را به‌عنوان یکی از دلالت‌های قرآنی استنباط کرد. اگرچه دانش بشری هنوز موفق به اثبات عینی این موجودات نشده است، این مفهوم قرآنی می‌تواند به‌عنوان یکی از اشارات علمی پیشگویانه قرآن کریم مورد توجه قرار گیرد و زمینه‌ساز تحقیقات علمی آینده در زمینه کشف حیات فرازمینی باشد.

موجودات هوشمند آسمانی

کاربرد مکرر عبارت «مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ» در قرآن کریم - همراه با معنای لغوی کلمه «مَنْ» که دلالت بر موجودات دارای شعور دارد - و نیز واژه «عَالَمِينَ» که به وجود عوالم متعدد اشاره می‌کند، از جمله تعابیری هستند که به‌باور بسیاری از مفسران و محققان، می‌توانند مؤید وجود موجودات هوشمند در آسمان‌ها باشند. در ادامه، آیات مرتبط با هر یک از این موارد - که به موجودات هوشمند فرازمینی یا نشانه‌هایی از محل سکونت آنها اشاره دارند - مورد بررسی دقیق قرار خواهند گرفت.

آیات مرتبط با موجودات هوشمند

عبارت «مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ» در سیزده موضع از قرآن کریم ذکر شده است که از جمله آنها می‌توان به این آیات اشاره کرد: سوره آل عمران (آیه ۸۳)؛ سوره یونس (آیه ۶۶)؛ سوره حج (آیه ۱۸)؛ سوره نور (آیه ۴۱)؛ سوره الرحمن (آیه ۲۹)؛ سوره روم (آیه ۲۶)؛ ۷. سوره زمر (آیه ۶۸)؛ سوره نمل (آیات ۶۵ و ۸۷)؛ سوره اسراء (آیه ۵۵)؛ سوره رعد (آیه ۱۵)؛ سوره مریم (آیه ۹۳)؛ سوره انبیاء (آیه ۱۹).

برخی از آیات مورد اشاره عبارت‌اند از:

آیه ۱۵ سوره رعد: «وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا»؛ ترجمه: و هر که در آسمان‌ها و زمین است - خواه و ناخواه - برای خدا سجده می‌کند.

آیه ۸۳ سوره آل عمران: «أَفَعَيِّرْ دِينَ اللَّهِ يَتَّبِعُونَ وَلَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَإِلَيْهِ يُرْجَعُونَ»؛ ترجمه: آیا غیر از دین خدا را می‌جویند؟ در حالی که هر که در آسمان‌ها و زمین است - خواه و ناخواه - تسلیم اوست و همه به سوی او بازگردانده می‌شوند.

واژه‌شناسی کلمه «مَنْ» در حالت موصولی

اکثر کتب لغت مانند القاموس المحيط (فیروزآبادی، ۱۴۲۰: ۱۸۰/۴)، تاج العروس من جواهر القاموس (زبیدی، ۱۳۰۶: ۵۵۰/۱۸) و المحکم و المحيط الاعظم (ابن سیده، ۱۴۲۴: ۴۷۰/۱۰) «مَنْ» را به معنی «الذی» دانسته و بحثی روی جاندار یا بی‌جان بودن و یا ذی‌شعور بودن یا نبودن موارد کاربرد آن نداشته‌اند.

راغب معتقد است مَنْ به معنی «کسی یا کسی که» در مورد انسان‌ها به کار می‌رود نه غیر انسان، مگر وقتی که جمع میان هر دو موجود باشد مثل: «رَأَيْتُ مَنْ فِي الدَّارِ» - دیدم که چه کسی یا چه چیزی در خانه هست، از انسان یا حیوان. و مگر وقتی که به‌طور مفصل در جمله‌ای بیاید که انسان هم در آن دخالت دارد، مثل: «فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي» (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴: ۲۵۶/۳). قرشی در قاموس کاربرد موصولی برای کلمه «مَنْ» را اکثراً برای اولوالعقل دانسته هرچند در قرآن کریم مانند آیه ۴۵ سوره نور برای غیر اولوالعقل نیز به کار رفته است (قرشی، ۱۳۷۱: ۲۹۱/۶).

بررسی آراء مفسرین در خصوص عبارت «مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ»

آنچه از آیاتی که تعبیر «مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ» را در خود دارند، فهمیده می‌شود این است که آنها موجوداتی مملوک خداوند (یونس: ۶۶؛ انبیاء: ۱۹)، مطیع (آل عمران: ۸۳)، ساجد (رعد: ۱۵؛ حج: ۱۸) و تسبیح‌گوی (نور: ۴۱) هستند که از غیب الهی بی‌اطلاع‌اند (نمل: ۶۵) و در آسمان‌ها وجود دارند که در قیامت به‌سوی خداوند بازگردانده می‌شوند. علامه طباطبایی ذیل آیه ۴۱ سوره نور، به استناد علم داشتن موجودات مذکور به تسبیح و صلاة، منظور از عبارت «مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ» را موجودات عاقل می‌داند.

برخی مفسران «مَنْ فِي السَّمَوَاتِ» را به ملائکه، ملائکه مقرب، ارواح، حور، غلمان و جنیان تفسیر نموده‌اند (بحرانی، ۱۴۱۶: ۲۴۱/۳؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۴۳۷/۶؛ طیب، ۱۳۷۸: ۳۱۹/۷). برخی از مفسران، واژه «مَنْ» در این آیات را اشاره به موجودات زنده‌ای دانسته‌اند که در آسمان‌ها سکونت دارند. نویسنده قاموس قرآن معتقد است که این واژه به افراد عاقل و دارای شعور اشاره دارد و به روشنی نشان می‌دهد که در آسمان‌ها، همانند انسان، موجودات زنده و هوشمندی وجود دارند که در برابر پروردگار خود خاضع بوده و نیازهایشان را از او طلب می‌کنند (قرشی، ۱۳۷۱: ۳۴۱/۳). علاوه بر او، اندیشمندی همچون عبدالرزاق نوفل و عبدالغنی الخطیب نیز بر این باورند که این آیات به وضوح بر وجود حیات و موجودات زنده در آسمان‌ها دلالت دارد و از این تعبیر قرآنی برای اثبات چنین برداشتی استفاده کرده‌اند (خطیب، ۱۳۸۱: ۲۳۰؛ عبدالرزاق نوفل، ۱۳۹۳: ۲۱۵). همچنین، علامه بحرانی ذیل تفسیر سوره حمد روایاتی نقل نموده که از وجود عوالمی دیگر خبر می‌دهند که در آنها جمعیت‌هایی زندگی می‌کنند که از وجود انسان‌ها بی‌خبرند (بحرانی، ۱۴۱۶: ۱۰۸/۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۴۸/۵۴).

آیات مرتبط با کلمه العالمین

این تعبیر ۷۴ بار در قرآن آمده است که برخی موارد آن به شرح ذیل است:

(الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ) (حمد: ۲)

(قَالَ أَغَيَّرَ اللَّهُ أَبْنِيَكُمْ إِلَٰهًا وَهُوَ فَصَّلَكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ) (اعراف: ۱۴۰)

واژه‌شناسی کلمه العالمین

واژه «العالمین» جمع «عالم» و از ریشه «عِلِم» است و در اصل اسم چیزی است که به واسطه آن دانسته می‌شود. از آنجایی که عالم وسیله‌ای است که می‌توان از آن برای شناخت آفریننده و ویژگی‌های او بهره برد، به آن «عالم» گفته می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۵۸۰؛ مصطفوی، ۱۴۳۰: ۲۱۰/۸). همچنین برخی آن را به معنی کل مخلوقات دانسته‌اند (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۴۲۰/۱۲؛ ابن سیده و دیگران، ۱۴۲۴: ۱۷۷/۲).

از نظر راغب، «عالم» اسمی است برای فلک یا هرچه از جواهر (اصول ثابت اشیاء) و اعراض (ظواهر متغیر آن) در آن قرار دارد. واژه «عالم» در اصل اسمی است برای آنچه که به وسیله آن شناخته می‌شود. بنابراین عالم و جهان، ابزار و آلت دلالت کننده بر خالق و صانع آن است.

بررسی آراء مفسرین در خصوص عبارت «العالمین»

برخی از مفسران، واژه «عالمین» را به مجموعه‌ای از عوالم مستقل مانند عالم جن، عالم انسان و عالم آب تفسیر کرده‌اند که هر یک نظامی جداگانه دارند و «عالمین» به مجموع آنها اشاره دارد (خوئی، ۴۵۶/۱۵). علامه طباطبایی در تفسیر این واژه، «عالمین» را جمع «عالم» می‌داند؛ یعنی هر آنچه که قابل درک و شناخت باشد. از نظر ایشان، این مفهوم شامل تمامی موجودات، چه به صورت فردی و چه به صورت گروهی، می‌شود (طباطبایی، ۱۳۵۰: ۳۴/۱). در تفسیر نمونه نیز، عالم به عنوان مجموعه‌ای از موجودات دارای صفات مشترک یا زمان و مکان یکسان معرفی شده است. هنگامی که این واژه به صورت جمع به کار می‌رود، به تمامی مجموعه‌های هستی اشاره دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۳۰/۱).

نویسنده تفسیر البرهان در شرح سوره حمد، روایات متعددی درباره وجود جهان‌های متعدد نقل کرده است. از جمله، امام صادق علیه السلام فرموده‌اند که خداوند دوازده هزار عالم آفریده است که هر یک از آنها گسترده‌تر از هفت آسمان و هفت زمین است. جالب آنکه هیچ‌یک از این عوالم از وجود سایر جهان‌ها آگاهی ندارند و من حجت خدا بر تمامی آنها هستم (بحرانی، ۱۴۱۶: ۱۰۹/۱). علاوه بر این، در برخی دیگر از روایات، از شهرهایی در آسمان سخن گفته شده که ساکنانشان به زبان‌هایی متفاوت سخن می‌گویند و از آفرینش حضرت آدم علیه السلام بی‌اطلاع‌اند، که این نیز نشانه‌ای از گستردگی عوالم خلقت است (بحرانی، ۱۴۱۶).

رضایی اصفهانی و مسترحمی در مقاله‌ای به روایت‌های نقل شده در تفسیر البرهان اشاره نموده و با این استدلال که آگاه نبودن آن عوالم از وجود عوالم دیگر، بر فرض وجود عقل و تفکر در آن مخلوقات، دارای معنا بوده و این که عبارت «إني الحجة عليهم» مبنی بر حجت بودن امام علیه السلام برای آنان مستلزم وجود درک و شعور در آنان است، و همچنین با توجه به برخی استدلالات تفسیری و لغوی دیگر نتیجه گرفته‌اند که عبارت «العالمین» می‌تواند مؤیدی بر وجود حیات هوشمند در خارج از زمین باشد.

جمع بندی موضوع موجودات هوشمند آسمانی در قرآن

بر اساس بررسی‌های لغوی و تفسیری و مرور روایات مرتبط با عبارت «مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ» و همچنین کلمه «الْعَالَمِينَ»، اگرچه استفاده از اسم موصول «مَنْ» در قرآن محدود به ذوی العقول نبوده و در مواردی نیز در غیر ذوی العقول به کار رفته است، اما قرائن موجود در آیات نشان می‌دهد منظور از عبارت «مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ» موجودات عاقل در آسمان‌هاست. از سوی دیگر، بخشی از آیات و روایات و تفاسیر مختلف، مقصود از ساکنان عاقل در آسمان‌ها را فرشتگان و جنیان دانسته‌اند. از سوی دیگر، روایات متعددی ذیل آیات مرتبط با کلمه «الْعَالَمِينَ» ذکر شده که اشاره به وجود عوالم متعدد داشته و تصریح به وجود جمعیت‌هایی در عوالم دیگر می‌کند. قرائن موجود در این روایات از قبیل حجیت امام معصوم علیه السلام بر همه آن جمعیت‌ها، زبان متفاوت آن‌ها و بی‌خبر بودن آن‌ها از آفرینش آدم، حاکی از با شعور بودن آن‌هاست.

بنابراین، با توجه به مجموع موارد فوق، به نظر می‌رسد که لزومی برای انحصار مصادیق «مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ» در فرشتگان و جنیان وجود ندارد و می‌توان آن را شامل موجودات هوشمندی دانست که در آسمان‌ها زندگی می‌کنند و ما از ماهیت آن‌ها اطلاعی نداریم. به عبارت دیگر، در خصوص ماهیت موجودات هوشمند آسمانی و تمییز آن‌ها از فرشتگان و جنیان، نمی‌توان در حال حاضر به‌طور قطع سخن گفت.

ملائکه در قرآن

در قرآن کریم آیات متعددی به موضوع فرشتگان پرداخته‌اند که از جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: سوره بقره: آیات ۳۰-۳۴، ۹۷، ۹۸، ۱۰۲، ۲۸۵؛ سوره انعام: آیه ۶۱؛ سوره اعراف: آیه ۳۷؛ سوره هود: آیات ۶۹، ۷۷، ۷۸؛ سوره نحل: آیه ۲؛ سوره مریم: آیه ۱۷؛ سوره انبیاء: آیات ۲۶-۳۷؛ سوره احزاب: آیه ۹؛ سوره صافات: آیات ۱۶۴-۱۶۶؛ سوره سجده: آیه ۱۱؛ سوره ق: آیه ۱۸؛ سوره حاقه: آیه ۱۷؛ سوره نازعات: آیه ۵؛ سوره انفطار: آیات ۱۰-۱۳؛ سوره قلم: آیه ۱؛ سوره مدثر: آیه ۳۱؛ سوره تحریم: آیه ۴.

این آیات به جنبه‌های مختلف وجود، ویژگی‌ها و وظایف فرشتگان در نظام الهی اشاره دارند.

واژه‌شناسی

ملائکه، جمع واژه «مَلَك» به معنای فرشته است. به اعتقاد برخی لغویان، اصل واژه «ملائکه» از «مَلَك» بوده که ابتدا لام را مقدم و همزه را مؤخر کردند و واژه «مَلَاك» پدید آمد. این واژه از ریشه «أَلَوَكَه» به معنای رسالت گرفته شده است. سپس به دلیل کثرت استعمال، همزه حذف شد و به صورت «مَلَك» درآمد (جوهری، ۱۴۰۴: ۱۶۱/۴؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۷۷۶/۱؛ طریحی، ۱۳۷۵: ۲۵۶/۵).

امام سجاده علیه السلام در نیایش سوم **صحیفه سجادیه** به حاملان عرش و فرشتگان مقرب الهی اشاره می‌کند که عبارتند از:

۱. **اسرافیل**: مسئول دمیدن در صور، اعلام قیامت و حرکت عمومی به سوی قیامت کبری؛
۲. **میکائیل**: واسطه روزی‌رسانی از خزائن الهی به مخلوقات؛
۳. **جبرائیل**: واسطه وحی الهی و پیام‌رسان خداوند به پیامبران و اولیای الهی؛
۴. **عزرائیل**: عامل قبض ارواح و واسطه مرگ انسان‌ها.

ویژگی فرشتگان از نگاه قرآن

صاحب تفسیر نمونه ویژگی‌های فرشتگان را با استناد به آیات قرآن کریم اینگونه بیان کرده‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۸/۱۷۴):

۱. فرشتگان موجوداتی عاقل و باشعورند و در قرآن کریم به عنوان «بندگان گرامی خدا» معرفی شده‌اند: «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» (انبیاء: ۲۶).

۲. آنها همواره مطیع فرمان الهی بوده و هرگز معصیت نمی‌کنند: «لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ» (انبیاء: ۲۷).

۳. فرشتگان دارای وظایف متنوعی هستند: حاملان عرش الهی (حاقه: ۱۷)؛ مدبران امور (نازعات: ۵)؛ قبض‌کنندگان ارواح (اعراف: ۳۷)؛ مراقبان اعمال انسان‌ها (انفطار: ۱۰-۱۳)؛ محافظان از خطرات (انعام: ۶۱)؛ مجریان عذاب الهی (هود: ۷۷)؛ یاوران مؤمنان در جنگ‌ها (احزاب: ۹)؛ حاملان وحی و کتب آسمانی (نحل: ۲).

۴. آنها پیوسته به تسبیح و تقدیس پروردگار مشغولند: «وَالْمَلَائِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ» (شوری: ۵).

۵. نمونه‌ای از عملکرد فرشتگان در داستان قوم لوط: «وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا لُوطًا...» (هود: ۷۷)؛ «وَجَاءَهُ قَوْمُهُ يُهْرَعُونَ إِلَيْهِ...» (هود: ۷۸).

۶. ویژگی‌های وجودی فرشتگان: تعدادشان بی‌نهایت است؛ نیاز به غذا، آب و ازدواج ندارند؛ خواب، سستی و غفلت ندارند؛ دارای مراتب و درجات مختلف هستند (برخی همواره در رکوع و برخی در سجودند).

ب. موجودات زنده آسمانی در عهدین

مرور آیات مرتبط با موجودات زنده آسمانی در عهدین

در عهدین در موارد متعددی در کتب حزقیال، اشعیا، مزامیر، مکاشفه، انجیل لوقا و رساله دوم پطرس به موجودات آسمانی اشاره شده است:

- «در همان روز ناگهان آسمان باز شد و خدا رویاهایی را به من نشان داد. وقتی خداوند با من سخن گفت، نیروی او را در وجود خود احساس کردم. به بالا نگاه کردم و دیدم توفانی از سوی شمال می‌آید. پیشاپیش آن ابر بزرگی در حرکت بود و هاله‌ای از نور آن را فراگرفته بود. در میان ابر، شیء برنزی روشن و تابانی دیده می‌شد. در مرکز ابر، چهار موجود زنده را دیدم که به انسان شبیه بودند، اما هر یک چهار صورت و چهار بال داشتند. پاهایشان مستقیم بود و کف پایشان مانند سم گوساله بود. بدنشان همچون شیء برنزی صیقلی و درخشان می‌نمود. در زیر بال‌هایشان دست‌هایی مانند دست انسان داشتند. نوک بال‌های این چهار موجود به هم متصل بود و آن‌ها بدون چرخش، مستقیم پرواز می‌کردند. هر یک از آن‌ها چهار چهره داشتند: در جلو صورت انسان، در سمت راست صورت شیر، در سمت چپ صورت گاو، و در پشت سر صورت عقاب. هر کدام دو جفت بال داشتند؛ یک جفت باز بود و نوک آن‌ها با بال‌های موجود کناری تماس داشت و جفت دیگر بدنشان را می‌پوشاند. آن‌ها به صورت مستقیم حرکت می‌کردند و بدون نیاز به چرخش، به هر سو که می‌خواستند می‌رفتند. در میان این موجودات، چیزی شبیه مشعلی فروزان بود که پیوسته در حرکت بود. آتش شعله‌ور می‌شد و از آن برق می‌جست. این موجودات با سرعت برق به جلو و عقب می‌رفتند. همان‌طور که به این چهار

موجود زنده نگاه می‌کردم، چهار چرخ را بر زمین و در کنار هر یک از آن‌ها دیدم. چرخ‌ها همگی یکسان و مانند زبرجد درخشان بودند. در مرکز هر چرخ، چرخ دیگری قرار داشت. بدین‌ترتیب آن‌ها می‌توانستند بدون چرخیدن به هر سو حرکت کنند. حلقه‌های دور چرخ‌ها بلند، مهیب و پر از چشم بود» (حزقیال، ۱: ۱۸-۱).

- در مکاشفه یوحنا (۴: ۱-۱۰) آمده است: «روح خدا مرا فرا گرفت و دیدم در آسمان تختی قرار داشت و بر آن کسی نشسته بود. در اطراف تخت چهار موجود زنده بودند که پر از چشم بودند. نخستین آنها شبیه شیر، دومی مانند گوساله، سومی چهره‌ای انسانی داشت و چهارمی مانند عقابی در حال پرواز بود. هر یک شش بال داشتند و پیوسته می‌گفتند: قدوس قدوس قدوس است خداوند قادر مطلق که بود و هست و خواهد آمد.»

- همچنین در مکاشفه (۵: ۱۳) ذکر شده: «همه موجودات در آسمان و زمین و زیر زمین و دریا فریاد می‌زدند: ستایش و جلال و قدرت از آن کسی باد که بر تخت نشسته و از آن بره است تا ابدالابد».

- در انجیل لوقا (۱۰: ۱۸) می‌خوانیم: «عیسی گفت: شیطان را دیدم که مانند برق از آسمان فرو افتاد».

- کتاب اشعیا (۳۴: ۱۶) اشاره می‌کند: «در کتاب خداوند جستجو کنید و بخوانید؛ هیچ یک از این موجودات کم نخواهد شد و هیچ کدام بی‌جفت نخواهد ماند».

- مزمور ۸۹: ۶ می‌پرسد: «کیست در آسمانها که با تو برابر باشد؟ چه کسی از فرزندان خدا مانند بیهوش است؟»

- رساله دوم پطرس (۲: ۱۰-۱۱) هشدار می‌دهد: «خصوصاً آنانی که در شهوات ناپاک غوطه‌ورند و قدرت‌ها را خوار می‌شمارند... حتی فرشتگان که در قدرت و توان برترند، نزد خداوند بر آنان اتهامی نمی‌زنند».

- و در مکاشفه (۴: ۶-۸) توصیف می‌شود: «پیش روی تخت، دریایی شفاف مانند بلور بود... چهار موجود زنده... نخستین مانند شیر، دومین مانند گوساله، سومی چهره‌ای انسانی و چهارمی مانند عقابی در حال پرواز... هر یک شش بال داشتند و پر از چشم بودند و پیوسته می‌گفتند: قدوس قدوس قدوس است خداوند قادر مطلق».

- (۱) همچنان که محو تماشا بودم، «بره» نخستین مهر را گشود. ناگاه یکی از آن چهار موجود زنده، با صدایی همچون غرش رعد گفت: «بیا»!
- (۲) نگاه کردم و اسبی سفید دیدم. سوار بر اسب، کسی را دیدم که کمانی در دست و تاجی بر سر داشت. او اسب را به جلو می‌راند تا در نبردهای بسیار پیروز شود و فاتح جنگ باشد.
- (۳) سپس «بره» مهر دوم را باز کرد. آنگاه شنیدم که موجود زنده دوم گفت: «بیا»!
- (۴) این بار اسبی سرخ پدیدار شد. به سوار آن شمشیری داده شده بود تا صلح را از زمین بردارد و به جای آن هرج و مرج ایجاد کند. در نتیجه، جنگ و خونریزی در همه جا آغاز شد.
- (۵) چون «بره» مهر سوم را گشود، شنیدم که موجود زنده سوم گفت: «بیا»! آنگاه اسب سیاهی را دیدم که سوارش ترازویی در دست داشت.
- (۶) سپس از میان چهار موجود زنده، صدایی شنیدم که می‌گفت: «یک قرص نان گندم یا یک کیلو آرد جو، به قیمت مزد روزانه یک کارگر باشد. اما به روغن زیتون و شراب آسیبی نرسان»!
- (۷) چون «بره» مهر چهارم را گشود، صدای موجود زنده چهارم را شنیدم که گفت: «بیا»!
- (۸) ناگاه اسب رنگ‌پریده‌ای ظاهر شد که سوارش «مرگ» نام داشت. به دنبال او، اسب دیگری می‌آمد که نام سوارش «دنیای مردگان» بود. به آن دو اختیار داده شد تا یک‌چهارم زمین را با جنگ، قحطی، بیماری و جانوران وحشی نابود کنند (مکاشفه، ۶: ۱-۸).

واژه‌شناسی «هایوت» و «کُزوبی»

هایوت، حیوط یا حیوط (חַיּוֹת)^۱ به معنی موجودات زنده، گروهی از فرشتگان و موجودات بهشتی هستند که در رؤیای ارا به آسمانی حزقیال نبی (حزقیال: ۱ و ۱۰) از عهد عتیق، در اساطیر یهود توصیف شده و حمل‌کننده عرش خداوند و زمین هستند (Ludwig Blau & Kaufmann, Kohler, n.d.).

در باب دهم، آنان به عنوان کُزوبی‌ها (קְזוּבִּי) - گروهی از فرشتگان مقرب که زیر عرش خداوند قرار دارند - مشخص شده‌اند. این موجودات از جانب خداوند فرستاده می‌شوند و همواره در حضورش حاضر می‌باشند (هاکس، ۱۳۹۴: ۷۴۳).

1. Hayyot, living creatures, living being.

اولین اشاره به کروب‌ها در کتاب پیدایش (۳: ۲۴) است. ریشه این واژه «کروب‌ی» برگرفته از لغت آشوری و بابلی «کرابو» به معنی «قدرتمند» می‌باشد که در دین آشوریان به معنی «روح‌هایی که به خدایان خدمت می‌کنند» و «گاوهای دارای صورت انسان» هستند. (Ludwig Blau & Kaufmann Kohler, n.d.)

هر یک از کروی‌ان حزقیال دارای چهار چهره است: یک مرد، یک شیر، یک گاو و یک عقاب. به صورت کلی، کروب به شکل «یک شیر (یا گاو) با بال‌های عقاب و صورت انسان» نمایش داده می‌شود. کروی‌ان حزقیال در توانایی حرکت خود نیازی به چرخش ندارند، چون آنها در مقابل تمام جهات قطب نما قرار می‌گیرند.

در آیین یهودیت، کروی‌ان به عنوان فرشتگان کتاب مقدس ذکر شده‌اند و از آنها بسیار نام برده شده است. در مسیحیت، چهار موجود زنده کروب‌ی هستند و «کروب» بالاترین رده فرشتگان محسوب می‌شود.

نظر مفسرین عهدین در خصوص هابوت و کروی‌م

بسیاری از مفسران یهود وجود موجوداتی برتر از انسان در علم و قدرت را تأیید کرده‌اند (کهن، ۱۳۵۰: ۶۹).

در کتاب رازهای خنوخ، کروی‌ان این‌گونه توصیف شده‌اند:

«اینان رؤسای فرشتگان هستند و مقامشان برتر از دیگران است و حیات آسمانی و زمینی را اندازه‌گیری می‌کنند... در میان آنان شش فونیک و شش کروب‌ی وجود دارند و شش فرشته با شش بال، سرودی یک‌صدا می‌سرایند. توصیف صدای آنان ممکن نیست و آنان نزد خداوند و کنار کرسی او شادمانی می‌کنند. آن مردان مرا به آسمان هفتم بردند و در آنجا نور بسیار بزرگی دیدم و صفوف آتشین رؤسای فرشتگان، نیروهای مجرد، قلمروها، نظام‌ها، فرمانروایی‌ها، کروی‌ان و سرافیم، تخت‌ها و موجوداتی با چشم‌های فراوان، دسته‌های نه‌گانه و منازل یوحنا‌یی نور را مشاهده کردم» (توفیقی، ۱۳۹۴: ۲۲).

- در کابالا (تعالیم عرفانی یهود) و نوشته‌های ابن میمون اندلسی در می‌شنه تورات، هابوت به‌عنوان اولین رده از فرشتگان معرفی شده‌اند. (Skolnik, 2007)

- در تلمود، هنگام توصیف آسمان‌ها و ساکنان آن، از سرافیم، عنیم، هایوت و کروبیان نام برده شده است (کهن، ۱۳۵۰).
- مک‌دونالد کروبیان را مخلوقات الهی می‌داند که وظیفه‌شان «حفاظت از قدوسیت خدا در برابر غرور انسان سقوط کرده» بوده است (مک‌دونالد، ۱۹۵۵).
- مک‌آرتور در مقدمه تفسیر کتاب حزقیال نبی می‌نویسد:
- چهار حیوت (موجود زنده) احتمالاً از کروبیان هستند که در حالت ایستاده و شبیه انسان، خدای داور را خدمت می‌کنند.
- عدد چهار اشاره به چهارگوشه جهان دارد و نشان می‌دهد فرشتگان احکام الهی را در سراسر عالم اجرا می‌کنند.
- چهار بال (به‌جای دو بال) نماد شتاب در انجام اراده الهی است.
- پاهای راست و مستقیم نشانه قدرت، ثبات و استحکام آن‌هاست.
- دست‌ها نماد مهارت و چیره‌دستی است.
- چهره‌ها بیانگر هوش (انسان)، قدرت (شیر)، خدمتگزاری (گاو) و چابکی (عقاب) است (مک‌آرتور، ۲۰۲۰: ۱۱۲۹).

ج. فرشتگان در عهدین

واژه‌شناسی

- پیام‌آور یا فرستاده، معنای واژه عبری "Malakh" در عهدین است. در زبان انگلیسی، این واژه با "Angel" به معنای فرشته ترجمه شده است (لئون دوفور، ۱۹۷۳: ۳۸۳/۲).
- کتاب مقدس، در اکثر موارد، فرشته را ملک خداوند می‌نامد؛ چنان‌که در سفر پیدایش (۳۲: ۱-۶)، حجی نبی (۱: ۳)، و ملاکی نبی (۲: ۷)، این واژه به عنوان عامل انسانی به کار رفته است. همچنین در مزامیر (۱۰۴: ۴)، ملک خداوند دارای کاربرد مجازی است.
- در سفر پیدایش (۶: ۲) و ایوب (۲: ۶)، فرشتگان با واژه «الوهیم» (آلهه) - که معمولاً به خدا یا خدایان اشاره دارد - خوانده شده‌اند.

در بیشتر موارد، از آن‌ها با عبارات "بن الوهیم" یا "بن الیم" یاد شده است که به معنای "موجودات روحانی" است.

آن‌ها همچنین به عنوان "موجودات مقدس" نام‌برده شده‌اند؛ چنان‌که در ایوب (۵: ۱) و مزامیر (۸۹: ۸) ذکر شده است (حسینی، ۱۳۹۳).

ویژگی فرشتگان از منظر عهدین

در کتاب مقدس، فرشتگان بارها مورد اشاره قرار گرفته‌اند. فرشتگان مقرب یا «آرکانجل‌ها» (Archangels)، فرشتگانی هستند که از دیگر فرشتگان برتر بوده و دارای جایگاه والایتری می‌باشند. از جمله فرشتگان مقرب نام‌برده شده در کتاب مقدس مسیحیان، می‌توان به میکائیل (Michael)، جبرائیل (Gabriel)، رافائیل (Raphael) و عزرائیل (Azrael) اشاره کرد که به عنوان یار و شفیع انسان‌ها شناخته می‌شود (حسینی، ۱۳۹۳).

در عهدین (تورات و انجیل) به موارد متعددی از نقش‌ها و وظایف فرشتگان اشاره شده است، از جمله:

- تمجید خداوند: (مزامیر ۲۹: ۱، ۸۹: ۷؛ تثنیه ۳۲: ۸؛ مزامیر ۸۰: ۲؛ ۹۹: ۱؛ اشعیا ۶: ۲-۳)؛
- مرکب‌های خداوند و لشگریان آسمان: (مزامیر ۱۸: ۱۰؛ اول پادشاهان ۲۲: ۱۹؛ مزامیر ۱۴۸: ۲؛ نحμία ۹: ۶)؛
- نگهداری درگاه ملکوت الهی: (تکوین ۳: ۲۴)؛
- پل ارتباطی میان آسمان و زمین: (تکوین ۲۸: ۱۲؛ آفرینش ۱۶: ۷ و ۲۱: ۱۱؛ خروج ۳: ۲؛ داوران ۲: ۱؛ اول تیموتائوس ۶: ۱۶؛ متی ۱: ۲۰ و ۲۴: ۲؛ ۱۳ و ۱۹؛ لوقا ۱: ۱۱؛ ۲: ۹)؛
- ساخت تابوت عهد: (خروج ۲۵: ۱۸-۱۹)؛
- اغوا کردن انبیا: (اول پادشاهان ۲۲: ۱۹-۲۲؛ اشعیا ۶: ۱-۳)؛
- اجرای عذاب الهی: (حزقیال ۱۰: ۱-۲؛ مزمو ۷۸: ۴۹؛ خروج ۱۲: ۲۳؛ دوم سموئیل ۲۴: ۱۷-۱۶؛ دوم پادشاهان ۱۹: ۳۵؛ ایوب ۱: ۱۲-۶؛ ۲: ۱-۱۰)؛
- محافظت از انسان‌ها: (متی ۱۸: ۱۰)؛
- اعلام قیامت: (متی ۲۸: ۷-۵؛ اعمال رسولان ۱۰: ۱-۱۱؛ عبرانیان ۱: ۱۴)؛
- وظایف دیگر: (لوقا ۱۶: ۲۲؛ مکاشفه ۱۲: ۱-۹) (حسینی، ۱۳۹۳).

نتیجه‌گیری

بررسی‌های این پژوهش نشان می‌دهد که قرآن و عهدین در موضوع موجودات آسمانی، هم‌پوشانی‌ها و تمایزهایی دارند. از جمله مشترکات این دو متن مقدس، اعتقاد به وجود فرشتگان و بیان ویژگی‌های آن‌هاست. در هر دو، فرشتگان به‌عنوان مخلوقاتی روحانی معرفی شده‌اند که پیش از انسان آفریده شده‌اند، همواره به پرستش خداوند مشغول‌اند، دارای بال و پر هستند، در عوالم بالاتر سیر می‌کنند، حاملان عرش الهی‌اند و برخی از آن‌ها به‌عنوان فرشتگان مقرب شناخته می‌شوند.

با این حال، تفاوت‌های معناداری نیز وجود دارد. در عهدین، جزئیات بیشتری درباره وظایف فرشتگان ذکر شده که احتمال تحریف در برخی از این روایات قابل تأمل است. همچنین، در برخی عبارات تورات، هم‌ترازی خداوند با فرشتگان دیده می‌شود، در حالی که قرآن کریم به‌طور صریح از هرگونه تشبیه یا شرک پرهیز کرده و فرشتگان را بندگان مطیع خدا می‌داند.

یکی از تفاوت‌های بنیادین قرآن با عهدین، اشاره‌های علمی قرآن به موجودات هوشمند فرازمینی و جنبندگان آسمانی است. پژوهش حاضر با بررسی واژه «دَابَّة» در قرآن نشان می‌دهد که این کتاب آسمانی به روشنی از وجود موجودات زنده‌ای غیر از فرشتگان در آسمان‌ها سخن می‌گوید. این مفهوم، نوعی پیش‌گویی علمی قرآن محسوب می‌شود که در آینده می‌تواند به کشفیات جدیدی منجر گردد.

علاوه بر این، تحلیل لغوی و تفسیری واژه‌هایی مانند «العالمین» و عبارت «مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ» حاکی از آن است که قرآن به وجود عوالمی فراتر از زمین و ساکنان دارای شعور در آن‌ها اشاره دارد، هرچند ماهیت دقیق این موجودات هنوز برای بشر ناشناخته است. این آموزه‌های قرآنی می‌تواند زمینه‌ساز تحقیقات علمی برای کشف حیات فرازمینی در آینده باشند. درحالی‌که قرآن و عهدین در باور به فرشتگان مشترک‌اند، قرآن با اشاره به موجودات آسمانی ناشناخته و پرهیز از هرگونه شرک، امتیازهای ویژه‌ای دارد که هماهنگ با علم و عقلانیت است. این یافته‌ها می‌تواند افق‌های جدیدی در مطالعات تطبیقی ادیان و کیهان‌شناسی باز کند.

فهرست منابع

- قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی. قم: دارالقرآن الکریم، ۱۳۷۳.
- ابن منظور. لسان العرب. بیروت: دار بیروت، ۱۴۱۴.
- ابن سیده، علی بن اسماعیل؛ نجار، محمد علی؛ و برکات، حسین - حقیان، فیصل. المحکم و المحيط الأعظم. قاهره: المنظمة العربية للتربية و الثقافة و العلوم، معهد المخطوطات العربية، ج ۱، ۱۴۲۴.
- احمد بن فارس. معجم مقاییس اللغة. قم: مکتب الإعلام الإسلامی، مرکز النشر، ۱۴۰۴.
- آسیموف، ایزاک. اکتشافات قرن بیستم: سیارات. تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۶۱.
- بحرانی، هاشم بن سلیمان. البرهان فی تفسیر القرآن. تهران: بنیاد بعثت، ۱۴۱۶.
- توفیقی، حسین. رازهای خنوخ. تهران: سایت بیگانگان باستانی، ۱۳۹۴.
- جوهری، اسماعیل بن حماد. الصحاح تاج اللغة و صحاح العربية. بیروت: دار العلم للملایین، ۱۴۰۴.
- حسینی، سید حسام الدین. نقش و جایگاه ملائکه تدبیرگر در عهدین. قم: انتشارات اسلامی، ۱۳۹۳.
- خسروی حسینی، غلامرضا؛ و راغب اصفهانی، حسین بن محمد. ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن با تفسیر لغوی و ادبی قرآن. تهران: مرتضوی، ج ۱، ۱۳۷۴.
- خطیب، عبدالغنی. قرآن و علم امروز. تهران: مؤسسه انتشارات عطائی، ۱۳۸۱.
- خوببین خوش نظر، سید کریم. نقد اندیشه تثلیثی دیز ماسون بر اساس آموزه های قرآن. قم: دوفصلنامه قرآن پژوهی خاورشناسان، ۱۴۰۳.
- خوئی، سید ابوالقاسم. البیان فی تفسیر القرآن. قم: مؤسسه احیاء آثار الامام الخوئی، ۱۴۱۵.
- رازی، فخرالدین محمد بن محمد. مفاتیح الغیب. بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. مفردات ألفاظ القرآن. دمشق: دار القلم، ۱۴۱۲.
- رضایی اصفهانی، محمد علی. پژوهشی در اعجاز علمی قرآن. قم: کتاب مبین، ۱۳۸۱.
- زمخشری، جارالله محمود. الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل. بیروت: دار الکتب العربی، ۱۴۰۷.
- صادقی تهرانی، محمد. الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن. تهران: انتشارات فرهنگ اسلامی، ج ۱، ۱۳۶۵.
- طباطبائی، سید محمد حسین. المیزان فی تفسیر القرآن. تهران: دار الکتب الاسلامیة، ۱۳۵۰.
- طبرسی، فضل بن حسن. مجمع البیان. تهران: ناصر خسرو، ۱۳۷۲.

- طریحی، فخرالدین. مجمع البحرین. قم: انتشارات اسلامی، ۱۳۷۵.
- طیب، سید عبد الحسین. اطیب البیان فی تفسیر القرآن. تهران: انتشارات اسلام، ۱۳۷۸.
- علی بن حسین زین العابدین. صحیفه سجادیه. مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۸۶.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب. القاموس المحیط. بیروت: دار إحياء التراث العربی، ج ۱، ۱۴۲۰.
- فیض کاشانی. الصافی فی تفسیر القرآن. تهران: مکتبه الصدر، ۱۳۷۳.
- قرشی، سید علی اکبر. قاموس قرآن. تهران: دار الکتب الإسلامیه، ۱۳۷۱.
- کهن، راب. گنجینه ای از تلمود. تهران: چاپخانه زیبا، ۱۳۵۰.
- لئون دوفور، گزایوه. فرهنگ عهد جدید. تهران: انتشارات کانون یوحنا ی رسول، ۱۹۷۳.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. بحار الأنوار. بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳.
- محققیان، زهرا. فرشتگان مؤث در قرآن و کتاب مقدس: چالش ها و مسائل مرتبط. قم: علوم قرآن و حدیث، ۱۴۰۰.
- محمودی، عباسعلی. ساکنان آسمان از نظر قرآن. تربت حیدریه: فیض کاشانی تربت، ۱۳۸۱.
- مرتضی زبیدی، محمد بن محمد. تاج العروس من جواهر القاموس. قاهره: دار مکتبه الحیاة، ج ۱، ۱۳۰۶.
- مسترجمی، سیدعیسی. بررسی موجودات هوشمند فرا زمینی از منظر مفسران قرآن. قم: مطالعات تفسیری، ۱۳۹۱.
- مصطفوی، حسن. التحقيق فی کلمات القرآن الکریم. تهران: دار الکتب العلمیه، مرکز نشر آثار علامه مصطفوی، ۱۴۳۰.
- مک آرتور، جان. تفسیر عهدعتیق. لندن: انتشارات مسیحی، ۲۰۲۰.
- مک دونالد، ویلیام. کتاب مقدس برای ایمانداران. نیویورک: توماس نلسون، ۱۹۵۵.
- مکارم شیرازی، ناصر. تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الإسلامیه، ۱۳۷۴.
- موریس، ریچارد. سرنوشت جهان. تهران: آسیا، ۱۳۷۵.
- نوری همدانی، حسین. دانش عصر فضا. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ج ۱، ۱۳۷۸.
- نوفل، عبد الرزاق. القرآن والعلم الحديث. قاهره: دار الکتب العربی، ۱۳۹۳.
- نوفل، عبد الرزاق. قرآن بر فراز اعصار. تهران: نهضت، ۱۳۵۹.
- هاکس، جیمز. قاموس کتاب مقدس. تهران: اساطیر، ۱۳۹۴.

ایوانوویچ، آکساندر. پیدایش و انتشار حیات در عالم. تهران: دهخدا، ۱۳۵۱.

Ludwig Blau; & Kaufmann Kohler. ANGELOLOGY. New York: JewishEncyclopedia.

Skolnik, Fred. Encyclopaedia Judaica. New York: Macmillan, 2007.

Bibliography

- ‘Alī bin Ḥusayn Zayn al-‘Ābidīn, Ṣaḥīfah Sajjādiyyah (The Psalms of Islam), Mashhad: Āstān Quds Raḍawī, 1386 SH (2007 CE).
- Aḥmad bin Fāris, Mu‘jam Maqāyīs al-Lughah (Lexicon of Linguistic Measures), Qom: Maktab al-I‘lām al-Islāmī, Markaz al-Nashr, 1404 AH (1984 CE).
- al-Qur’ān al-Karīm, trans. Nāṣir Makāram Shīrāzī, Qom: Dār al-Qur’ān al-Karīm, 1373 SH (1994 CE).
- Asimov, Isaac, Iktishāfāt-i Qarn-i Bistum: Sayyārāt (20th Century Discoveries: Planets), Tehran: Sherkat Sahami Enteshar, 1361 SH (1982 CE).
- Baḥrānī, Hāshim bin Sulaymān, al-Burhān fī Tafsīr al-Qur’ān (The Proof in the Exegesis of the Qur’an), Tehran: Bunyād Ba‘that, 1416 AH (1995 CE).
- Cohn, Rob, Ganjīnah’ī az Talmūd (A Treasury from the Talmud), Tehran: Chāykhānah-yi Zībā, 1350 SH (1971 CE).
- Fayḍ Kāshānī, al-Ṣāfi fī Tafsīr al-Qur’ān (The Pure Commentary on the Qur’an), Tehran: Maktabat al-Ṣadr, 1373 SH (1994 CE).
- Fayrūzābādī, Muḥammad bin Ya‘qūb, al-Qāmūs al-Muḥīt (The All-Encompassing Ocean Dictionary), Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī, vol. 1, 1420 AH (1999 CE).
- Hakes, James, Qāmūs-i Kitāb-i Muqaddas (Dictionary of the Holy Bible), Tehran: Asāfīr, 1394 SH (2015 CE).
- Ḥusaynī, Sayyid Ḥisām al-Dīn, Naqsh wa Jāygāh-i Malā’ikah Tadbīgar dar ‘Aḥdayn (Role and Status of the Administering Angels in the Testaments), Qom: Islamic Publications, 1393 SH (2014 CE).
- Ibn Manẓūr, Lisān al-‘Arab (Tongue of the Arabs), Beirut: Dār Beirut, 1414 AH (1993 CE).
- Ibn Sīda, ‘Alī bin Ismā‘īl; Najjār, Muḥammad ‘Alī; & Barakāt, Ḥusayn-Ḥufyān, Fayṣal, al-Muḥkam wa al-Muḥīt al-A‘ẓam (The Comprehensive and Encompassing Dictionary), Cairo: Arab League Educational, Cultural and Scientific Organization (ALECSO), Institute of Arabic Manuscripts, vol. 1, 1424 AH (2003 CE).
- Ivanovich, Alexander, Pīdayish wa Intishār-i Ḥayāt dar ‘Ālam (Origin and Spread of Life in the Universe), Tehran: Dehkhudā, 1351 SH (1972 CE).
- Jawharī, Ismā‘īl bin Ḥammād, al-Ṣiḥāḥ: Tāj al-Lughah wa Ṣiḥāḥ al-‘Arabiyyah (The Crown of Language and the Correctness of Arabic), Beirut: Dār al-‘Ilm lil-Malāyīn, 1404 AH (1984 CE).

- Khaṭīb, ‘Abd al-Ghanī, *Qur’ān wa ‘Ilm-i Amrūz* (The Qur’an and Modern Science), Tehran: ‘Atā’ī Publications, 1381 SH (2002 CE).
- Khosravī Ḥusaynī, Ghulāmriḍā & Rāghib Iṣfahānī, Ḥusayn bin Muḥammad, *Tarjamah wa Taḥqīq Mufradāt Alfāz al-Qur’ān bā Tafsīr Lughawī wa Adabī-yi Qur’ān* (Translation and Study of Mufradāt with Linguistic & Literary Exegesis), Tehran: Mortazavī, vol. 1, 1374 SH (1995 CE).
- Khū’ī, Sayyid Abū al-Qāsim, *al-Bayān fī Tafsīr al-Qur’ān* (The Elucidation in the Exegesis of the Qur’an), Qom: Mu’assasat Iḥyā’ Āthār al-Imām al-Khū’ī, 1415 AH (1994 CE).
- Khūb-Bīn-Khush-Nazar, Sayyid Karīm, *Naqd Andīshah-yi Tathlīthī-yi Dīniz Māsun bar Asās Āmūzha-hā-yi Qur’ān* (Critique of Denise Mason’s Trinitarian Thought on Qur’anic Basis), Qom: Qur’ān-Pazhūhī Khāvar-Shināsān (Journal of Orientalists’ Qur’anic Studies), 1403 AH (1982 CE).
- Léon-Dufour, Xavier, *Farhang-i ‘Ahd-i Jadīd* (Dictionary of the New Testament), Tehran: Kānūn-i Yūḥannā-yi Rasūl Publications, 1973.
- Ludwig Blau; & Kaufmann Kohler. *ANGELOLOGY*. New York: JewishEncyclopedia.
- MacArthur, John, *Tafsīr-i ‘Ahd-i ‘Atīq* (Commentary on the Old Testament), London: Christian Publications, 2020.
- MacDonald, William, *Kitāb-i Muqaddas barā-yi Īmāndārān* (The Believer’s Bible), New York: Thomas Nelson, 1955.
- Maḥmūdī, ‘Abbās ‘Alī, *Sākīnān-i Āsmān az Nazar-i Qur’ān* (The Inhabitants of Heaven in the Qur’an), Torbat Heydariyeh: Fayḍ Kāshānī Torbat, 1381 SH (2002 CE).
- Majlisī, Muḥammad Bāqir bin Muḥammad Taqī, *Biḥār al-Anwār* (Oceans of Lights), Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī, 1403 AH (1983 CE).
- Makāram Shīrāzī, Nāṣir, *Tafsīr-i Numūnah* (The Exemplar Commentary), Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah, 1374 SH (1995 CE).
- Morris, Richard, *Sarnavisht-i Jahān* (The Fate of the World), Tehran: Āsiyā, 1375 SH (1996 CE).
- Muḥaqqiqiān, Zahra, *Farishtagān-i Mu’annath dar Qur’ān wa Kitāb-i Muqaddas: Chālīsh-hā wa Masā’il-i Murtabīṭ* (Female Angels in the Qur’an and the Bible: Challenges and Related Issues), Qom: ‘Ulūm-i Qur’ān wa Ḥadīth, 1400 SH (2021 CE).
- Murtadā Zabīdī, Muḥammad bin Muḥammad, *Tāj al-‘Arūs min Jawāhir al-Qāmūs* (The Crown of the Bride from the Gems of the Ocean Dictionary), Cairo: Dār Maktabat al-Ḥayāt, vol. 1, 1306 AH (1888 CE).

- Muṣṭafawī, Ḥasan, al-Taḥqīq fī Kalimāt al-Qurʾān al-Karīm (Investigation into the Words of the Noble Qurʾan), Tehran: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyah, Markaz Nashr Āthār-i ʿAllāmah Muṣṭafawī, 1430 AH (2009 CE).
- Mustarḥamī, Sayyid ʿĪsā, Barrasi-yi Mawḳūdāt-i Hūshmand-i Farā Zaminī az Manzar-i Mufasssīrān-i Qurʾān (Study of Extraterrestrial Intelligent Beings from the Perspective of Qurʾanic Exegetes), Qom: Muṭālaʿāt-i Tafsīrī, 1391 SH (2012 CE).
- Nawfal, ʿAbd al-Razzāq, al-Qurʾān wa al-ʿIlm al-Ḥadīth (The Qurʾan and Modern Science), Cairo: Dār al-Kitāb al-ʿArabī, 1393 AH (1973 CE).
- Nawfal, ʿAbd al-Razzāq, Qurʾān bar Farāz-i Aʿṣār (The Qurʾan over the Ages), Tehran: Nahzat, 1359 SH (1980 CE).
- Nūrī Hamadānī, Ḥusayn, Dānish-i ʿAsr-i Fazā (Knowledge of the Space Age), Qom: Daftar Tablīghāt Islāmī Ḥawzah-yi ʿIlmiyyah Qom, vol. 1, 1378 SH (1999 CE).
- Qarashī, Sayyid ʿAlī Akbar, Qāmūs al-Qurʾān (Lexicon of the Qurʾan), Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah, 1371 SH (1992 CE).
- Rāghib Iṣfahānī, Ḥusayn bin Muḥammad, Mufradāt Alfāḥ al-Qurʾān (Lexicon of the Words of the Qurʾan), Damascus: Dār al-Qalam, 1412 AH (1991 CE).
- Rāzī, Fakhr al-Dīn Muḥammad bin Muḥammad, Mafātīḥ al-Ghayb (The Keys to the Unseen), Beirut: Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī, 1420 AH (1999 CE).
- Riḍāʾī Iṣfahānī, Muḥammad ʿAlī, Pazhūhishī dar Iʿjāz-i ʿIlmī-yi Qurʾān (A Study on the Scientific Miracles of the Qurʾan), Qom: Kitāb-i Mubīn, 1381 SH (2002 CE).
- Ṣādiqī Tehrānī, Muḥammad, al-Furqān fī Tafsīr al-Qurʾān bi al-Qurʾān (The Criterion in the Interpretation of the Qurʾan by the Qurʾan), Tehran: Farhang Islāmī Publications, vol. 1, 1365 SH (1986 CE).
- Skolnik, Fred. Encyclopaedia Judaica. New York: Macmillan, 2007.
- Ṭabāṭabāʾī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn, al-Mīzān fī Tafsīr al-Qurʾān (The Balance in the Exegesis of the Qurʾan), Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah, 1350 SH (1971 CE).
- Ṭabrisī, Faḍl bin Ḥasan, Majmaʿ al-Bayān (The Compilation of Explanations), Tehran: Nāṣir Khusraw, 1372 SH (1993 CE).
- Ṭayyib, Sayyid ʿAbd al-Ḥusayn, Atyab al-Bayān fī Tafsīr al-Qurʾān (The Best of Explanations in the Exegesis of the Qurʾan), Tehran: Islām Publications, 1378 SH (1999 CE).
- Tūfīqī, Ḥusayn, Rāzhā-yi Khunūkh (The Secrets of Enoch), Tehran: Ancient Aliens Site, 1394 SH (2015 CE).

Ṭurayhī, Fakhr al-Dīn, Majma‘ al-Baḥrayn (The Confluence of the Two Seas), Qom: Islamic Publications, 1375 SH (1996 CE).

Zamakhsharī, Jār Allāh Maḥmūd, al-Kashshāf ‘an Ḥaqā’iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl (The Revealer of the Subtleties of Revelation), Beirut: Dār al-Kutub al-‘Arabī, 1407 AH (1987 CE).